

GEVAARLIJKE BOEKEN

500 JAAR WETENSCHAP ONDER VUUR

Leg mij
alsjeblieft
terug!

6 maart t/m 30 augustus 2026

GEVAARLIJKE BOEKEN

500 JAAR WETENSCHAP ONDER VUUR

Boeken kunnen de wereld veranderen. Ze bieden kennis en nieuwe ideeën en verkennen de toekomst. Voor machthebbers kunnen boeken daardoor gevaarlijk zijn. Zij hebben geen behoefte aan nieuwe inzichten die verandering kunnen brengen.

In deze tentoonstelling ontdek je wetenschappelijke boeken die ooit werden verboden door de Kerk, de Staat of beide. Deze machtige

instituten voelden zich bedreigd door de kennis die erin stond: te uitdagend, te kritisch, te vernieuwend.

Tegenwoordig is vrijheid van informatie essentieel in een democratische samenleving. Maar hoe vrij is kennis vandaag de dag? Is wetenschappelijke censuur echt verleden tijd? Ontdek het aan de hand van iconische werken die zelden samen getoond worden, van Copernicus tot Einstein.

1

Denis Diderot & Jean le Rond d'Alembert
Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers

Parijs: Briasson, David, Le Breton, etc.

Neuchâtel: Faulche, 1751-1772, deel 1

Collectie Teylers Museum

Van *Abracadabra* tot *Zanzibar*: de *Encyclopédie* verzamelt alle beschikbare kennis en is bedoeld voor iedereen, om zelfstandig een mening te kunnen vormen. Veel artikelen verdedigen vrije meningsuiting, democratie en religieuze tolerantie. Deze radicale ideeën zijn een uitdaging voor de autoriteiten. De *Encyclopédie* is daarmee een voorbode van de Franse Revolutie.

Dit boek ligt t/m 14 juni open op deze pagina's

De openingsplaat laat zien waar het in de *Encyclopédie* over gaat. In het midden staat de Waarheid, die verlicht wordt door Rede en Filosofie. Zij trekken een sluier op, terwijl aan de zijkanten de Kunsten en Wetenschappen staan afgebeeld als de

bouwstenen van menselijke kennis.

Theologie (Godgeleerdheid) ontvangt het licht, nederig knielend voor de Waarheid.

Dit boek ligt vanaf 15 juni open op deze pagina's

In dit systeem bestaat kennis uit het Geheugen (geschiedenis), de Rede, Kennis van mens en natuur, en de Verbeelding, of poëzie.

De Natuurwetenschappen, Ambachten en Kunsten zijn de grootste bron van kennis, terwijl Theologie, de kennis van God, dicht bij Waarzeggerij en Zwarte Magie staat.

A red circular stamp with white text, tilted slightly to the right. The text reads: 'Verboden door de Franse staat (1759-1772) en de katholieke kerk (1759-1966)'.

Verboden door
de Franse staat
(1759-1772) en de
katholieke kerk
(1759-1966)

CENSUUR DOOR DE KERK

**Wat doen we
met kennis die
schuurt met onze
overtuigingen?**

De Kerk beschouwt zichzelf als de bewaker van Gods boodschap. God kun je leren kennen door de Bijbel te lezen, maar ook door de natuur te bestuderen. Daarom is wetenschap eeuwenlang onderdeel van het rooms-katholieke geloof. Door de komst van de boekdrukkers rond 1445 kan alle kennis zich opeens razendsnel verspreiden. Wil de Kerk haar gezag behouden, dan moet ze streng toezicht houden op de wetenschap. Boeken worden wapen én doelwit in deze strijd om kennis.

DE INDEX VAN VERBODEN BOEKEN

In hun strijd tegen het katholicisme tijdens de Reformatie verspreiden protestanten gedrukte pamfletten en boeken met hun standpunten. Ze bereiken daarmee makkelijk veel mensen. Als reactie stelt de Katholieke Kerk in 1559 de *Index Librorum Prohibitorum* op: een lijst van verboden boeken voor katholieken. Na 400 jaar in gebruik te zijn geweest, wordt de Index in 1966 afgeschaft.

2

Index librorum prohibitorum. Innoc. XI. P.M. jussu editus. Usque ad annum 1681. Eidem accedit in fine appendix usque ad mensem Junij 1704

Rome: Stamperia Camerale, 1704

Collectie Koninklijke Bibliotheek

Rond 1700 verbiedt de *Index van Verboden Boeken* ongeveer 4.000 titels en 1.500 schrijvers. Dat zijn vooral protestantse, joodse en Verlichtingsauteurs: Calvijn, Luther, Descartes, Spinoza, Erasmus. Maar ook boeken over magie, esoterie en soms, wetenschap. Niemand mag deze boeken lezen zonder toestemming van de Kerk, en overtreders riskeren zware straffen, zoals boetes, verhoren en gevangenisstraf.

3

**Toegeschreven aan Romeyn de Hooghe
(1645-1708)**

Onguant pour la brûlure, 1650-1708

Ets op papier

Collectie Rijksmuseum, Amsterdam

Openbare boekverbrandingen door de Kerk dienen als waarschuwing voor overtreders. Wie verboden boeken drukt, bezit of verspreidt kan rekenen op boetes, verhoor, inbeslagname, uitsluiting of gevangenisstraf. Toch blijven verboden werken ondergronds circuleren – en wekken juist extra belangstelling.

VERANDERENDE WERELDBEELDEN

Volgens de Bijbel draait de zon om de aarde. Dit 'geocentrische' model bepaalt eeuwenlang de berekening van de kerkelijke kalender. Maar in de 16de eeuw blijkt die achter te lopen. Nieuwe berekeningen kunnen dat verhelpen, maar alleen met de zon als middelpunt van het systeem. Een pijnlijk dilemma voor de Kerk.

4

Nicolaus Copernicus

Nicolai Copernici Torinensis De revolutionibus orbium coelestium, libri VI

Neurenberg: Johannes Petreius, 1543

Collectie Tresoar, Fryslân

De aantekeningen in dit exemplaar zijn van wiskundige Gemma Frisius (1508-1555), die zijn berekeningen met die van Copernicus vergelijkt. Copernicus' 'heliocentristische' model plaatst de zon in het middelpunt van het heelal, waardoor de planetenbanen en de kalender beter kloppen. Zijn boek wordt gedoogd zolang sterrenkundigen het als een theorie beschouwen en niet als werkelijkheid.

Op de *Index*
van *Verboden*
Boeken van
1616 tot 1835

5

Nicolaus Copernicus

Nicolai Copernici Torinensis De revolutionibus orbium coelestium, libri VI

Bazel: Henricus Petri, 1566

Collectie Biblioteca Statale di Cremona, Italië

Dit is het zwaarst gecensureerde exemplaar van *De revolutionibus* dat bewaard is gebleven. Het hoofdstuk over de beweging van de aarde is verwijderd; andere passages zijn weggepoetst. De Kerk staat het boek alleen toe voor kalenderberekeningen. Maar als Galileo heliocentrisme als werkelijkheid en niet meer als theorie verdedigt (**zie nr. 7**), eist de paus censuur.

A red circular stamp with white text, tilted slightly to the right. The text reads: 'Op de Index van Verboden Boeken van 1616 tot 1835'.

Op de *Index*
van *Verboden*
Boeken van
1616 tot 1835

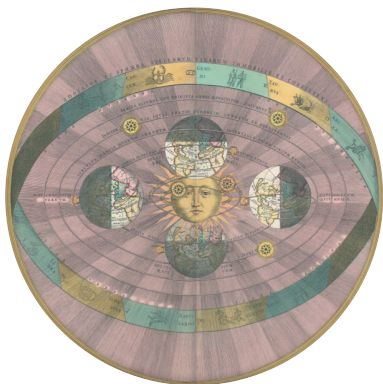
6

Voorstelling van het wereldstelsel volgens Nicolaus Copernicus, uit Andreas Cellarius *Harmonia macrocosmica*, 1708, plaat 5

Reproductie

Collectie Rijksmuseum Boerhaave

Copernicus beschrijft het heelal met de zon in het centrum: het heliocentrisme. Planeten draaien om de zon, de maan om de aarde en de aarde om haar as. Alle hemellichamen bewegen volgens hem in cirkelbanen. Later verbeteren andere sterrenkundigen deze cirkelbanen tot ellipsen.

7

Galileo Galilei

Systema cosmicum in quo dialogis IV de duobus maximis mundi systematibus, Ptolemaico & Copernicano, rationibus utrinque propositis indefinite disseritur

Lyon: Jean-Antoine Huguetan, 1641

Collectie Rijksmuseum Boerhaave

Galileo beschrijft Jupiters manen en de fases van Venus: aanwijzingen dat niet alles rond de aarde draait. Ook ontdekt hij vlekken op de zon en maankraters, die laten zien dat Gods schepping niet perfect is. De katholieke kerk besluit alle werken over heliocentrisme te verbieden en Galileo krijgt levenslang huisarrest.

A red circular stamp with white text, tilted slightly to the right. The text reads: 'Op de Index van Verboden Boeken van 1632 tot 1835'.

Op de Index
van Verboden
Boeken van
1632 tot 1835

KETTERSE IDEEËN

De rooms-katholieke kerk verplicht zichzelf om haar gelovigen te beschermen tegen zondig en immoreel gedrag en ketterse gedachten. Naast boeken die direct tegen de Bijbel ingaan, worden daarom ook werken verboden die de moraal van de gelovigen aantasten. Protestantse auteurs, Verlichtingsfilosofen en seksuologen komen allemaal op de Index te staan.

8

Conradus Gesnerus

Historiae animalium

Zürich: Christopher Froshover, 1551-1587

Collectie Teylers Museum

Het ligt niet aan de dieren dat dit populaire werk op de *Index van Verboden Boeken* gezet wordt: het zijn de auteur en uitgever die protestanten zijn. Het lezen van protestantse auteurs zou schadelijk zijn voor katholieken. Om het leesverbod te omzeilen vragen geleerden vaak pauselijke vrijstellingen aan. Hierdoor behoudt de Kerk controle over kennisverspreiding.

Op de *Index
van Verboden
Boeken* van
1559 tot 1664

9

Johann Jacob Scheuchzer

Geestelyke Natuurkunde

Amsterdam: Petrus Schenk, 1735-1738, deel 1

Collectie Teylers Museum

Ook in het protestante Zwitserland censureren sommige kerkenraden boeken. Zo mag dit werk van de Zwitserse arts en natuurwetenschapper Andreas Scheuchzer er niet verschijnen.

Scheuchzer verklaart Bijbelverhalen met behulp van natuurwetten. Hij legt de regenboog na de Zondvloed uit met lichttheorieën en berekent de afmetingen van Noachs ark. Voor velen is dat een ketterse aanpak.

A red circular stamp with white text, indicating a ban in Switzerland.

**Verboden in
Zwitserland door
Zwingli's Hervormde
Kerk van 1730 tot
1733**

10

Carolus Linnaeus

*Systema naturae, sive regna tria naturae
systematice proposita per classes, ordines,
genera, & species*

Leiden: Theodor Haak, 1735

Collectie Teylers Museum

Linnaeus classificeert planten op seksuele kenmerken, gebruikt namen als 'Clitoria' en spreekt van 'huwelijksbedden'. Ook plaatst hij de mens bij de viervoeters, naast apen, en noemt zijn studenten 'apostelen'. Kortom: hij schokt velen als 'kettters en immoreel'.

In 1759 verbiedt paus Clemens XIII zijn boeken en laat ze verbranden. Zijn opvolger draait het verbod weer terug.

**Verboden in
de Pauselijke
Staten van
1759 tot 1774**

11

Georges-Louis Leclerc de Buffon

Histoire & Théorie de la Terre

In: *Histoire naturelle, générale et particulière*

Parijs: Imprimerie Royale, 1749-1767, deel 1

Collectie Teylers Museum

Buffon moet zijn theorieën over de ouderdom van de aarde herroepen. Zijn experimenten suggereren een leeftijd van wel 75.000 jaar, veel ouder dan in de Bijbel staat. Om het werk te behoeden voor de Index publiceert hij zijn theorie, maar laat deze volgen door de kritiek van godgeleerden én zijn verontschuldiging. De lezer mag zelf oordelen.

**Gecensureerd
door de godgeleerde
commissie van de
Universiteit van
Parijs, 1751**

12

Julien Jean Offray de La Mettrie

L'Homme machine

Leiden: Elie Luzac, 1748

Collectie Koninklijke Bibliotheek

'We hebben geen onsterfelijke ziel,' schrijft De la Mettrie. Gevoel, waarneming en denken komen volgens hem voort uit het zenuwstelsel, net als bij dieren. En als er al een God bestaat, is deze niet van belang voor de wetenschap. Geen wonder dat De la Mettrie dit anoniem publiceert bij de Leidse uitgever Elie Luzac, voorvechter van vrije meningsuiting.

A red circular stamp with white text, tilted slightly to the right. The text reads: 'Op de Index van Verboden Boeken van 1748 tot 1966'.

Op de *Index*
van *Verboden*
Boeken van
1748 tot 1966

13

Erasmus Darwin

Zoonomia; or The Laws of Organic Life

Londen: J. Johnson, 1794-1796, deel 1

Collectie Rijksmuseum Boerhaave

In *Zoonomia* verklaart Erasmus Darwin het ontstaan van soorten vanuit natuurlijke processen, zonder een scheppende God. Hij stelt wetenschappelijk onderzoek boven de geloofsleer. Expliciete passages over seksualiteit en voortplanting maken het geheel nog erger voor de Kerk. De evolutieleer van kleinzoon Charles komt niet op de Index: controversieel, maar niet kettters **(zie nr. 17)**.

A red circular stamp with white text, located in the bottom right corner of the page. The text inside the stamp reads: "Op de Index van Verboden Boeken van 1817 tot 1966".

Op de Index
van Verboden
Boeken van
1817 tot 1966

HEILIG OF ZONDIG?

Voor de rooms-katholieke kerk is seksualiteit geen privézaak, maar onderdeel van haar geloofsleer. Een katholiek dient zich te houden aan voorgeschreven normen die gelden voor huwelijk, voortplanting, kuisheid en toegestaan gedrag. Discussies over seksualiteit blijven de Kerk – en de maatschappij – verdelen.

14

Francesco Algarotti

*Il newtonianismo per le dame ovvero dialoghi
sopra la luce e i colori*

Napels [Milaan], 1737

Collectie Teylers Museum

'Newton voor dames' is een speels gesprek tussen een markiezin en een ridder met zelfspot. Het gesprek lijkt onschuldig, maar ondertussen prijst Algarotti onderzoek aan boven religie, bekritiseert hij de samenleving en strooit met erotische insinuaties. Het boek wordt een bestseller. Als drukplaats wordt Napels vermeld, maar dat is een rookgordijn. Het is in Milaan gedrukt, zonder kerkelijke toestemming.

Op de *Index
van Verboden
Boeken van
1739 tot 1966*

15

Theodoor Hendrik van de Velde

***Het volkomen huwelijk. Een studie omtrent
zijn physiologie en zijn techniek: voor den arts
en den echtgenoot geschreven***

Leidsche Uitgeversmaatschappij, 1926

Collectie Koninklijke Bibliotheek

Deze nietsverhullende handleiding is bedoeld om gehuwden te helpen. Alles wat zij willen weten maar niet durven te vragen staat erin: van genot tot anticonceptie. Het is hét standaardwerk over seksualiteit – en verboden voor katholieken. Dat religie en seksuele voorlichting vaak nog steeds botsen laat de jaarlijkse ophef rond de Week van de Lentekriebels zien.

**Op de Index van
Verboden Boeken van
1926 tot 1966. Op de
Lijst van schadelijke en
ongewenste geschriften
in Nazi-Duitsland van
1933 tot 1945**

EEN STAP TERUG

In 1966 schaft paus Paulus VI de Index af. Daarmee verdwijnt de formele kerkelijke censuur. Katholieken mogen voortaan zelf bepalen wat zij lezen, hoewel sommige titels moreel afkeurenswaardig blijven en de Kerk nog altijd advies mag geven over geschikte boeken.

16

Paus Pius XII

***Index librorum prohibitorum SS.mi D. N. Pii
PP. XII iussu editus***

Vaticaanstad: Vaticaanse Uitgeverij, 1948

Collectie Universiteitsbibliotheek Tilburg
University

In 1966 schaft het Vaticaan de Index af. Deze laatste editie uit 1948 bevat nog ongeveer 4.000 titels die vanaf de 16de eeuw nooit zijn vrijgegeven. In 20ste eeuw voegt de Kerk er zelfs nog bijna 300 titels aan toe. De boeken van Diderot, Darwin, Algarotti en Van der Velde staan er in deze uitgave nog steeds op **(zie nrs. 1, 13, 14, 15)**.

CENSUUR DOOR DE STAAT

**Wie bepaalt
wat jij wel
of niet mag
weten?**

Machthebbers verbieden boeken omdat ze bang zijn hun macht te verliezen. Maar een verbod is alleen effectief als je het handhaaft. Autoritaire, niet-democratische regimes houden daarom graag toezicht op wetenschap door middel van censuur, decreten en wetten. Want op die manier kun je de verspreiding van kennis onder controle houden. Het getouwtrek tussen macht en kennis is eeuwenoud, en nog lang niet voorbij.

SCHEIDING VAN KERK EN STAAT

Om machtsmisbruik te voorkomen, worden in een groot aantal landen na veel strijd de invloedssferen van Kerk en Staat gescheiden. De religieuze en politieke macht ligt dan niet in dezelfde handen. Het is daardoor minder makkelijk om wetenschappelijke kennis te verbieden, maar nog steeds wel mogelijk.

17

Charles Robert Darwin

On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life

Londen: John Murray, 1860

Collectie Teylers Museum

Darwins theorie van natuurlijke selectie beschrijft dat soorten – ook de mens – ontstaan door langdurige, natuurlijke processen. De evolutieleer is niet nieuw, maar Darwins uitleg botst wel met het Bijbelse scheppingsverhaal. Het idee dat de mens door toeval is ontstaan, en niet door goddelijke tussenkomst, is voor velen moeilijk te accepteren.

Verboden in Trinity College, Cambridge, Engeland (1895-1900), Ierland (1900-jaren 1930), Griekenland (1937-jaren 1950), Sovjet-Unie (1920-jaren 1930), Joegoslavië (1935-1945), en de staten Tennessee, Arkansas en Mississippi in de VS (1925-1967)

18

Charles Robert Darwin

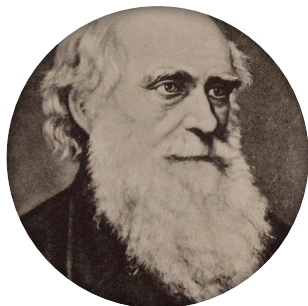
Het ontstaan der soorten van dieren en planten door middel van de natuurkeus, of Het bewaard blijven van bevoorregte rassen in den strijd des levens

Haarlem: A.C. Kruseman, 1860

Collectie Teylers Museum

De eerste Nederlandse vertaling van Darwins boek (**zie nr. 17**) verschijnt bliksemsnel: een jaar na het origineel. De vertaler is Tiberius Winkler, conservator in Teylers Museum.

Darwinisme krijgt in Nederland tegengas uit religieuze en conservatieve hoek, en sommige wetenschappers vinden de theorie rammelen. Na 1870 wordt deze steeds breder omarmd.

19

'Het apenproces te Dayton'

Haagsche Courant, 23 Juli 1925

Reproductie

Collectie Koninklijke Bibliotheek

Met het proces tegen Scopes in Tennessee **(zie de video nr. 20)** begint een fel debat over vrijheid van onderwijs. Ook in Nederland krijgt het 'apenproces' veel media-aandacht, maar het onderwijzen van evolutie is hier minder controversieel. In de jaren 2000 proberen Amerikaanse aanhangers van de anti-evolutionaire 'Intelligent Design'-theorie bij de rechter af te dwingen dat deze theorie ook onderwezen zou moeten worden op openbare scholen, naast de evolutieleer – met wisselend succes.

20

Video

Het proces tegen John Scopes

21 juli 1925, in Dayton, Tennessee,

Verenigde Staten

Credits: The March of Time

In 1925 voert de Amerikaanse staat Tennessee de 'Butler Act' in: een verbod op het ontkennen van het Bijbelse scheppingsverhaal. Gewapend met deze wet klaagt de strenggelovige politicus William Jennings Bryan docent John Scopes (staand naast politieagent) aan voor het onderwijzen van evolutie op de middelbare school in Dayton. Het proces tegen Scopes wordt een mediacircus, dat eindigt met de veroordeling van Scopes.

21

Johan Braakensiek (1858-1940)

'De Paradijsrust verstoord', 1899

Lithografie

Collectie Rijksmuseum, Amsterdam

Alles lijkt te veranderen in het Paradijs. Adam vlucht voor de verleiding van Eva, die deels is bedekt met een papier met de tekst 'Evolutie'. Een aap is verdiept in 'Het ééne noodige boek'. Slangen brengen feministische boeken mee. Niets is meer wat het was.

CENSUUR DOOR DE STAAT

22

Adolph Friedländer (drukker)

**'Darwin's Missing Link: Solomon,
The Man Monkey', 1908**

Circusaffiche nr. 4578, Pickards Museum

Reproductie

Collectie Allard Pierson, Theatercollectie

Dit affiche bespot Darwins evolutieleer door mens en aap te vermengen tot een groteske 'missing link'. Zulke karikaturen spelen in op afschuw over het idee dat de mens verwant kan zijn aan apen. Evolutie wordt niet alleen bediscussieerd in boeken en colleges, maar ook fel bevochten in de populaire beeldcultuur.

23

Ernst Haeckel

*Anthropogenie oder Entwicklungsgeschichte
des Menschen*

Leipzig: Wilhelm Engelmann, 1903

Collectie Teylers Museum

De Pruisische regering beschouwt de evolutieleer als een voedingsbodem voor atheïsme en socialisme. Het Ministerie van Onderwijs schrapt daarom het vak biologie uit het voortgezet onderwijs. Haeckel bekritiseert dit besluit openlijk, maar hij profiteert er ook van. Hij neemt de rol van 'onderwijzer' over – en verkoopt meer boeken dan Darwin zelf **(zie nr. 17)**.

A red circular stamp with white text, tilted slightly to the right. The text reads: 'Verbannen uit het Pruisische onderwijs van 1882 tot 1925'.

Verbannen uit
het Pruisische
onderwijs van
1882 tot 1925

STAATSBEMOEIENIS

De wetenschap naar je hand zetten en de resultaten gebruiken voor je eigen politieke gewin: een berucht voorbeeld van zulke staatsmanipulatie is het Lysenkoïsme, in de communistische Sovjet-Unie van de jaren '30. De overheid bepaalt wát er onderzocht wordt, hoe het gefinancierd wordt en welke resultaten er naar buiten komen. Met rampzalige gevolgen voor de landbouw.

24

Gregor Mendel, in W. Bateson

Mendel's Principles of Heredity: a Defence

Cambridge: University Press, 1909

Collectie Teylers Museum

Door zijn experimenten met erwten ontdekt Mendel dat er vaste regels voor erfelijkheid zijn. De Sovjetregering vindt Mendels ontdekking 'kapitalistisch' en vervangt het door Trofim Lysenko's pseudowetenschappelijke leer. Volgens hem passen planten zich juist aan hun omgeving aan en zijn die veranderingen erfelijk. Wie de leer van Mendel ondersteunt wordt ontslagen of naar de goelag gestuurd.

A red circular stamp with white text, indicating a period of prohibition in the Soviet Union.

**Verboden in
de Sovjet-Unie
van 1948 tot
1965**

25

Mikhail Mikhailovich Soloviev (1905-1991)

'Hard werken levert een goede oogst op', 1947

Uit Edouard Kolchinsky et al., 'Russia's new Lysenkoism' in *Current Biology*, deel 27, nr. 19

Reproductie

Een trotse boerin met een reusachtig brood in haar handen. De Sovjet-Unie belooft goede oogsten dankzij de 'Sovjet-wetenschap' van Trofim Lysenko. De Staat voert een krachtige propagandacampagne om zijn ideeën op grote schaal toe te passen in de landbouw. Maar zijn hervormingen leiden helaas tot mislukte oogsten en massale hongersnood.

26

Dmitri Baltermants (1912-1990), fotograaf 'Lysenko, Genes of Stalinism, 1948'

Reproductie

Nailya Alexander Gallery

Tijdens deze vergadering in 1948 besluit de Sovjet-academie van Landbouwwetenschappen dat Lysenko's leer voortaan de officiële lijn is: Mendels erfelijkheidsleer en Darwins evolutieleer verdwijnen uit de boeken. Sindsdien is 'Lysenkoïsme' synoniem geworden met politieke manipulatie van de wetenschap.

OBSCEEN! IMMOREEL!

Seksualiteit, anticonceptie en abortus zijn thema's waar niet alleen de Kerk, maar ook staten grip op willen houden. Deze bemoeienis uit zich regelmatig in concrete wetgeving – en in een verbod op 'gevaarlijke' boeken. Ideologie, moraal, machtsbehoud en sociale controle spelen een grote rol, met name voor vrouwen.

27

Margaret Sanger

What every girl should know.

**Reading, Pennsylvania: Sentinel Printing Co.,
(1913)**

Privécollectie

Dit boekje bundelt twaalf artikelen van de Amerikaanse verpleegster en feministe Margaret Sanger. Ze verschenen oorspronkelijk in de krant de *New York Call*. In 1913 gebiedt een inspecteur van het postagentschap de vernietiging van alle exemplaren. Het verzenden van seksuele voorlichting is immers verboden onder de Comstock Act van 1873. Sanger vlucht naar Engeland om arrestatie te voorkomen.

A red circular stamp with white text, tilted slightly to the right. The text reads: 'Gecensureerd in de Verenigde Staten van 1913 tot 1916'.

**Gecensureerd
in de Verenigde
Staten van 1913
tot 1916**

28

Robert Minor (1884-1952)

**'Your Honor, This Woman Gave Birth
to a Naked Child'**

Spotprent over de Comstock Act

Uit *The Masses*, deel 6, nr. 12

New York: september 1915

Reproductie

New York Public Library, Rare Book Division

Deze spotprent maakt wetten over wat obscene is belachelijk: zelfs een naakte baby zou niet kunnen. Het bijbehorende artikel bespreekt de Comstock Act (1873), die het versturen van 'obscene' materialen - van pornografie tot seksuele voorlichting - verbiedt. Deze wet speelt opnieuw een rol in Amerikaanse abortusdebatten sinds in 2022 het Hooggerechtshof de legalisatie van abortus heeft teruggedraaid.

29

Advertentie voor de eerste anticonceptiekliniek van Margaret Sanger in Brooklyn, New York, oktober 1916

Reproductie

Collectie Ann Lewis en Myron Sponder

In 1916 opent verpleegster Margaret Sanger de eerste anticonceptiekliniek van de Verenigde Staten. De kliniek biedt vrouwen anticonceptie-informatie en -middelen, maar wordt tien dagen na de opening al gesloten. Sanger wordt gearresteerd voor het verstoren van de openbare orde en brengt dertig dagen door in de gevangenis.

ON-DUITSE WETENSCHAP

Het Derde Rijk van Nazi-Duitsland is een extreem autoritaire staat.

Er verdwijnen duizenden titels van de planken: 'linkse', democratische en joodse literatuur.

Ook wetenschappelijke werken belanden op de brandstapel. Macht, repressie en censuur gaan hier hand in hand. Een tijdperk van strikte staatscensuur en culturele controle.

30

Dit boek is te zien t/m 14 juni

***Liste des schädlichen und unerwünschten
Schrifttums. Stand vom. 31 Dezember 1938***

Leipzig: uitgever onbekend

Collectie Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

Dit boek is te zien vanaf 15 juni

***Jahresliste 1939 des schädlichen und
unerwünschten Schrifttums***

Leipzig: uitgever onbekend

Collectie Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

Een geheime lijst met 6.000 verboden titels en auteurs. Tussen 1938 en 1941 stellen de nazi's een catalogus samen van 'schadelijke en ongewenste geschriften'. Het vertrouwelijke document is alleen toegankelijk voor boekhandels, bibliotheken en de Reichsschrifttumskammer. Deze onderafdeling van de Reichskultuurkammer wordt in 1933 opgericht door Joseph Goebbels om de productie en distributie van ongewenste lectuur tegen te gaan.

31

Albert Einstein

Die Grundlage der allgemeinen Relativitätstheorie

Leipzig: uitgever onbekend, 1916

Collectie Teylers Museum

Einstein is pacifist, heeft een groot internationaal netwerk én is joods. Zijn relativiteitstheorieën zetten de traditionele natuurkunde op zijn kop. Overtuigend bewijs voor zijn theorieën laat op zich wachten en Duitse collega's vinden zijn ideeën on-Duits. Genoeg munitie voor de nationaalsocialisten om zijn werk te verbieden. Einstein vlucht naar de Verenigde Staten.

A red circular stamp with white text, tilted at an angle. The text reads: 'Op de Lijst van schadelijke en ongewenste geschriften van 1935 tot 1945'.

Op de Lijst van
schadelijke en
ongewenste
geschriften van
1935 tot 1945

32

Artikelen door Albert Einstein verschenen tussen 1913 en 1923

Collectie Teylers Museum

In een paar jaar tijd verandert Einstein ons beeld van de natuur. Hij stelt dat zwaartekracht de ruimtetijd kromt, koppelt energie aan materie ($E = mc^2$) en voorspelt dat ook licht buigt door zwaartekracht. Zijn ideeën over lichtdeeltjes openen de weg naar de kwantummechanica. Allemaal verboden in nazi-Duitsland, want 'Joodse fysica'.

A red circular stamp with white text, tilted slightly to the right. The text reads: "Op de Lijst van schadelijke en ongewenste geschriften van 1935 tot 1945".

Op de Lijst van
schadelijke en
ongewenste
geschriften van
1935 tot 1945

33

Franz Boas

Kultur und Rasse

Berlijn: De Gruyter, 1922

Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden

Boas, Duits-Amerikaans antropoloog van Joodse afkomst, bestrijdt het idee dat 'biologische rassen' iemands cultuur en intelligentie bepalen. Hij ziet culturele verschillen als het resultaat van geschiedenis en leefomgeving: een superieur ras is een mythe. De nazi's tolereren dit niet: zijn boek wordt in 1933 verbrand en zijn doctorstitel ingetrokken.

A red circular stamp with white text, tilted slightly to the right.

**Op de
brandstapel
in Berlijn,
mei 1933**

34

Paul Ordner (1901-1969)

'Boeken-auto-da-fe's in Duitschland'
(Boekverbrandingen in Duitsland)

In *Oorlog of Vrede* nr. 24, 17 juni 1933

Collectie Koninklijke Bibliotheek

Een satirische reactie op de Nazi-boekverbrandingen. Deze spotprent verschijnt eerst in het humoristische Franse tijdschrift *Le Rire* en daarna in dit pacifistische weekblad uit de jaren 1930. Ordner, een illustrator van Joodse afkomst, bekritiseert het naziregime met bijtende karikaturen. Hij moet later vluchten voor de Duitse troepen.

35

Video

'Book Burning in Berlin, 10 mei 1933'

British Movietone

Om Duitsland te 'zuiveren' van alles wat on-Duits wordt gevonden, verbranden de nazi's boeken in steden door heel Duitsland. Hier, voor de Opera in Berlijn, verbrandt een scanderende mensenmassa boeken geschreven door Joden en linkse intellectuelen. Joseph Goebbels, minister van propaganda, spreekt over de 'heropvoeding' van Duitsland: 'Nee tegen decadentie en morele corruptie!'

WETENSCHAP ONDER VUUR

Hoe vrij is
wetenschap
eigenlijk
vandaag de
dag?

Of het om gedrukte boeken gaat of om digitale informatie: als woorden verdwijnen, verdwijnt kennis.

Trumps regering gebruikt deze tactiek actief om grip op wetenschappelijk onderzoek te houden. Officiële documenten en websites worden gefilterd en soms geblokkeerd, cruciale informatie is niet meer toegankelijk. Wetenschappers worden gedwongen zichzelf te censureren om subsidies niet te verliezen. Internationale samenwerking tussen wetenschappers wordt bemoeilijkt, waardoor onderzoeksprogramma's in de knel komen.

36

Eileen AJ Connelly

'Federal Government's Growing Banned Words List Is Chilling Act of Censorship'

Vrijgegeven door PEN America

Geraadpleegd op 28 januari 2026

<https://pen.org/banned-words-list/>

Deze termen worden in de Verenigde Staten actief verwijderd uit officiële documenten, overheidswebsites en schoolcurricula, in opdracht van Trumps regering.

PEN America, een non-profitorganisatie die opkomt voor vrijheid van meningsuiting en van informatie, waarschuwt: censuur vormt een directe bedreiging voor transparantie en academische vrijheid.

Scan de QR
code om de
actuele lijst
te bekijken

Colofon

Concept en inhoudsontwikkeling:

Teylers Museum

Tentoonstellingsontwerp:

Theo Tienhooven

Grafisch ontwerp:

Osingadesign bno

Technische uitvoering:

Niels Kerkkamp

Lichtontwerp:

Wijnand van der Horst Lichtontwerp

Belettering:

Studio Nicola

Leverancier techniek:

Ruijs Services

Animatie Banned Words:

Guanyan Wu

Vertaling:

The Art of Translation

Registrar:

Karlijn Berends

Boeksteunen:

Korthagen Boekrestauratie

Bruikleengevers:

Biblioteca Statale di Cremona, Italië

Rijksmuseum Boerhaave, Leiden

KB, nationale bibliotheek, Den Haag

Rijksmuseum, Amsterdam

Tresoar, Leeuwarden

Universitaire Bibliotheken Leiden

Universiteitsbibliotheek Tilburg University

Universitäts- und Landesbibliothek Bonn, Duitsland

Gevaarlijke boeken is mede mogelijk gemaakt door:
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW)
Teylers Museum Vrienden Fonds (Teylers Circle)
VriendenLoterij

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

DANKZIJ EEN BIJDRAGE VAN TEYLERS CIRCLE

**VRIENDEN
LOTERIJ**

- SINDS 1989 -

WIN MEER, BELEEF MEER

Scan de
QR code en luister
naar de podcast
Gevaarlijke boeken
van Dide Vonk